

МРНТИ 16.21.37

А.Ж. Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОРФОЭПИЯЛЫҚ СӨЗДІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселесі қазіргі тіл білімінде өзекті боп отыр. Осы орайда кирил жазуымен берілген сөздіктерді латын жазуымен беру қажеттілігі туындайды. Қазіргі таңда «Кирилл және латын графикаларында параллель орфоэпиялық сөздік әзірлеу» жұмысы жүзеге асуда. Мақалада латын әліпбиіне негізделген қазақ тіліндегі орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: орфоэпия, орфоэпиялық норма, дыбыс, әріп, екпін.

А.Ж. Аманбаева

Ведущий научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРФОЭПИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА, ОСНОВАННОГО НА ЛАТИНСКОМ АЛФАВИТЕ

Аннотация. Проблема перевода казахского письма на латиницу актуальна в современном языкознании. В этой связи возникает необходимость выпуска словарей на основе латинского алфавита. В настоящее время осуществляется работа над книгой «Разработка параллельного орфоэпического словаря на кириллице и латинице». В статье речь идет об особенностях орфоэпического словаря казахского языка, основанного на латинском алфавите.

Ключевые слова: орфоэпия, орфоэпическая норма, звук, буква, ударение.

A.Zh. Amanbayeva

Leading researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Candidate of
philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF THE ORTHOEPIC DICTIONARY IN THE KAZAKH LANGUAGE BASED ON THE LATIN ALPHABET

Annotation. The problem of transition of the Kazakh writing system to the Latin script

is very important in modern linguistics. In this regard, there is a need to issue dictionaries in Latin script. Currently, the work “Development of a parallel orthoepic dictionary in Cyrillic and Latin graphics» is being carried out. The article deals with the features of the orthoepic dictionary in the Kazakh language based on the Latin alphabet.

Keywords: orthoepy, orthoepic norm, sound, letter, stress.

Қазіргі қоғамда ғылым мен қазақ тілінің мәртебесінің жоғарылауы, ұлттық сананың өсуі жалпы адамзат үшін ғана емес болашақ ұрпақ үшін қажет екендігі баршаға аян. Өйткені тілдің мәртебесін көтеру арқылы ұлттың болмыстың қалыптасатындығы, өз тілі мен салт-дәстүріне деген құрметтің артатындығы белгілі болып отыр. Осы орайда біз әрбір адамның сауатты жазуы мен әуезді сөйлеуіне аса мән бергеніміз жөн.

Қоғамдық өмірде шаршысөз (публичная речь) түрлерінің (театр, кино, радиотелевизия хабарлары т. б.) пайда болып, әлеуметтік мәнінің артуы орфоэпиялық нормалардың орнығып, ұлттық сипатқа ие болуын жеделдете түсті. Алайда қатаң дыбыстарды «сындырып», «ұяндатып» айту нормасы [қолғойды] – [қолқойды] емес, [кәсібодак] – [кәсіподак] емес, соңғы жылдарда әсіресе радиотелехабарларда әріп қуалай сөзді қалай жазылса, солай оқу дағдысымен байланысты бұзылып, «қатқылдата» дыбыстау жиі ұшырай бастады. Бұл жай орфоэпия тұрғысынан қазақ сөзінің әуезділігіне нұқсан келтіретін жағымсыз құбылыс, нормадан жәнсіз ауытқу деп табылады [1]. Осы орайда орфография мен орфоэпияны ажырата алмаушылық, яғни қалай жазылса солай сөйлеу белең алып келе жатқандығы белгілі. Әсіресе телеарна журналистерінің сөзінен анық байқалады. Осындай қателіктерді болдырмау мақсатында әрбір адам сауатты жазумен қатар қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылығына сәйкес сөйлеу қажеттілігін де ұғынған жөн.

Қазіргі қазақ тіл білімінде дұрыс жазу және дұрыс сөйлеудің қолданылатын өзіндік орны бар. Яғни дұрыс жазу бұл орфографиялық ережеге сәйкес жазу қажеттілігін білдіретін болса, ал орфоэпия дұрыс сөйлеудің нормасын көрсетеді. **Орфоэпия** (гр. *orthos* – дұрыс, *epos* – сөз, сөйлеу) – сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығы [1]. Яғни орфоэпиялық сөздікте қазақ тілінің әрбір сөзі мен сөз тіркесінің ережеге сәйкес дұрыс айтылуын көрсетеді. Егер сөздер мен сөз тіркестері жазылым бойынша дыбысталатын болса, құлаққа жағымсыз болады және қазақ тіліне тән әуез сақталмайды. Сондықтан орфоэпия тілдің ауызша сөйлеу нормаларын реттеп отырады. Әрбір тілдің орфоэпиясы сол тілдің фонетикалық заңдылығына сүйеніп отырады. Мәселен, орыс тілінің орфоэпиясы көбінесе екпінге басымдық беретін болса, ал қазақ тілі негізінде үндесім заңына сүйеніп отырады. Яғни түбір мен оған жалғанатын қосымшаларының үндесімге сәйкес жуан, жіңішке, еріндік, езулік болуында. Жалпы орфоэпия не үшін қажет дейтін болсақ, бұл өз тіліміздің бұрыннан қалыптасқан табиғатын, яғни үндесімін, әуезділігін сақтауға негіз болады. Осы орайда белгілі ғалым А.Байтұрсынұлы: «Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құрылуынан болады. Оларды айтқанда дауыстың көтеріліп, төмендеп әнше оралып отыратынын, «кілемге салған түрдей», – деп көрсетеді. Зерттеуші фонетика саласын орыс, француз, поляк, чех тілдерімен салыстыру арқылы, екпін буыны аяғында келетін сөздермен қазақ тілі француз тіліне ұқсастығын атап айтқан болатын [2, 1796]. Яғни ғалым сөздің әуенін, үндесімін сақтау арқылы дұрыс әрі сазды сөйлеуге болатынын атап айтады.

Жалпы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінің» тарихына тоқталар болсақ, сөздік алғаш рет 1977 жылы Қ.Неталиеваның авторлығымен жарық көрген болатын. Бұл сөздікке жиі бұзылып айтылып жүрген 15 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері ене отырып, әдеби тілінің орфоэпиялық нормаға сай оқудағы және сөйлеудегі принциптер басшылыққа алынған [3]. Яғни автор қазақ тіліндегі сөздердің айтылу заңдылықтары үндестік заңдылықтарына негізделетіндігін айтып, сөз бен сөздің, дыбыс пен дыбыстың, түбір мен қосымшаның, буын мен буынның аралығында болатын құбылыстарды сөздікке арқау еткен. Сонан кейінгі сөздік 1981 жылы М.Дүйсебаеваның авторлығымен «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі» деген атпен жарыққа шықты [4]. Сөздікке жиі қолданылатын 5 мыңға жуық сөз енгізілген. Бұл сөздіктер сол кездегі тұңғыш орфоэпиялық норманы дәйектейтін құнды еңбектердің бірі болды. Сонымен қатар 1983 және 1995 жылдары академик Р.Сыздықтың «Сөз сазы» атты еңбегін ерекше бағалауға болады [5]. Бұл еңбекте қазақ тілінің орфоэпиялық ерекшелігін көрсететін сөздің дұрыс айту нормалары мен орфоэпиялық ережелері қамтылды. Араға бірнеше жылдар салып 2004 жылы профессор Ә.Жүнісбектің басшылығымен «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» жарық көрген еді [6]. Бұл сөздік толықтырылып, сөйлеу нормасына сәйкес жүйеленіп, көпшілікке ұсынылған болатын. Профессор Н.Уәлидің «Тіл ғылымының деңгейі жоғарлаған сайын ұлттық тіліміздің дыбыстар жүйесіндегі көрінбей жатқан қырсырлары ашыла түспек. Бұдан былай да араға жылдар салып, сөздіктің жаңа басылымдары жарық көре береді, жарық көрген сайын оның кем-кетігі айқындала түседі» деген сөзіне толық келісуге болады. Өйткені тіл жылдар өткен сайын жаңарып, өзгеріп отыратыны сөзсіз [7].

Қазіргі қазақ тілінің сөздері мен сөз тіркестері, сөйлемдерінің дыбысталу үлгісі мүмкіндігінше толық берілген әдеби нормаға түсірілген «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» 2007 жылы жарық көрген болатын [7]. Бұл сөздіктің бұрынғы басылымдардан ерекшелігі сөздердің, сөз тіркестері мен сөйлемнің дыбысталу үлгілерінің толық берілуінде еді. Сонымен қатар тұрақты тіркестер мен жиі қолданылатын сөз тіркесінің түрлері жан-жақты қамтылған болатын. Әсіресе сөз ішіндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың айтылым кезіндегі өзгерістері, ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпалдың әсерінен өзгерістерге ұшырауы, жуан, жіңішке, еріндік, езуліктің үндесімге сәйкес өзгеруі әдеби нормаға сәйкес жүйеленіп берілген.

Жалпы қазақ тілінің орфоэпиясында ілгерінді, кейінді және тоғыспалы ықпалдардың орны ерекше. Ілгерінді ықпалда сөз жігіндегі алдыңғы дыбыстың кейінгі дыбысқа әсер етіп игеруі (қашса – қашша, көзқарас – көзғарас, ала кел – ала гел т.б.), ал кейінді ықпалда керісінше кейінгі дыбыстың алдығы дыбысқа әсер етіп өзіне бейімдеуі (басшы – башшы, күрек – күрегі, тарақ – тарағы, барғанмен – барғаммен, жанбау – жамбау т.б.), тоғыспалы ықпалда сөз жігіндегі дыбыстардың бір-біріне әсер етіп басқа дыбысқа айналуы (Аманкелді – Амаңгелді, он қой – оңғой, күн кешті – күңгешті, бес жүз – бешшүз т.б.). Сондай-ақ бұл сөздіктің ерекшелігі әдеби нормаға түскен әрбір сөздің және сөз тіркестерінің айтылым ерекшелігін дәл көрсетуінде еді. Мысалы, сөз басында келетін жабысыңқы *б*-ның дауыстылармен тіркескенде жуысыңқы *б*-мен айтылатындығы (абзал’осұ, алағөбө, айырбалақ, ат-әбзел, әккі болуу, әлібі т.б.), жуысыңқы *ш* дауыссызы *т*-мен іргелес келгенде *ч*-ға жуық айтылатыны (азатшөл), *т* дауыссызы *с*-мен іргелес келгенде *ц*-ға жуық айтылатыны (айқындатса) және *п*-и (ағымдағ’есепшот), *п*-с (алпысатар), *қ*-с (ақсұңқар), *қ*-и (ақалақшы), *к*-с

(әзірліксіз) іргелес келгендегі айтылымы сөздікте нақты әріпүсті шартты белгілер арқылы берілген [7].

Қазіргі латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуын жүзеге асыруда орфоэпиялық сөздік жұмысын жүзеге асыру қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені 2007 жылы шыққан сөздікте біраз сөз қамтылғанымен, әлі де толықтырылу қажеттілігі туындап отыр. Әсіресе шет тілінен енген сөздердің орфоэпиясын жүйелеп беру қажет. Өйткені жылдар өткен сайын ғылымның әртүрлі саласына шет тілінен енген сөздер көптеп еніп жатыр. Атап айтар болсақ, тілімізде *авто*, *авиа*, *био* т.б. басталтын гибриді сөздер көп. Мысалы, *авто* сөзі қазіргі латын әліпбиі негізіндегі ереже бойынша орфографиялық сөздікте *ауто*-мен берілу көзделіп отыр. Алайда кейбір сөздер *авто*-мен беріледі. Мысалы:

Орфография	Орфоэпия	Латын
абсолют	абсөлүт/ абсәлүт	absólút/ absálút
абсолют шама	абсөлүт шама	absólút shama
авария	аваріа	avariia
авиаclub	авыйак ^а луп	avyiak ^y lyp
авиаclubқа авиаclubы	авыйак ^а лупқа авыйак ^а лубы	avyiak ^y lypqa avyiak ^y lyby
автоинспекция	афтоійнспексіә/ афт'ійнспексіа	aftoinspekciia aft'inspekciia
автодром	автод ^а ром	avtod ^y rom
автоматталу	афтоматталуу, афтоматтаңған	aftomattaluú, aftomattańǵan
авантюрист, авантюриске	авантюріс, авантюріске	avanturiis, avanturiiske
автобус, автобұса, автобус паркi	аутобұс, аутобұса паркi	aytobus, aytobusqa aytobus parki
акция	акці ^а	aksiia

Осы орайда шет тілінен енген сөздер орфоэпиялық ереженің негізінде шешіліп, орфоэпиялық сөздікте айтылым ерекшеліктеріне қарай жүйеленіп берілетін болады. Сондай-ақ [e] дыбысынан басталатын сөздің алдында әнтек [й] естіледі, яғни дифтонг түрінде айтылады, сондықтан сөздікте [e] сөз басында келген жағдайда [йe] түрінде беріледі. Ал [e] дыбысы сөз ортасы мен сөз соңында монофтонг түрінде сақталады.

Қорыта келгенде «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» жалпы қазақ тілінің өзіне тән сөйлеу ерекшелігі бар екенін көрсетіп, болашақ ұрпақты сазды әрі әдемі сөйлеуге үйретеді деген сенімдеміз. Өйткені сөйлеу арқылы қазақ тілінің өзіне тән мәдениеті көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998, - 509 б.

[2] Байтұрсынұлы А. Шығармалары. (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер) –Алматы: Жазушы, 1989. –320 б.

[3] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі [Текст] / Қ. Неталиева. – Алматы: Ғылым, 1977. – 400 б

[4] Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі [Текст] / М.Дүйсебаева – Алматы, 1981. – 126 б.

[5] Сыздық Р. «Сөз сазы» Алматы, 1995. – 120 б.

[6] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Алматы, 2004. – 784 б.

[7] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Алматы, 2007. –800б.

МРНТ 16.21.47

А. Әмірбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ҚОҒАМДЫҚ САНАДА ҚАЛЫПТАСҚАН ПЕРИФРАЗЛАР

Аннотация. Мақалада қоғамдық санаға әсер ететін тілдік құрал – перифразалардың танымдық және прагматикалық әлеуеті қарастырылады. Мақаланың мақсаты – адам жадында жаңа сөздердің терең сақталу деңгейі мен оның кең қолданылу себептерін анықтау. Қоғамның пікірін өзгертетін бейнелі тіркестердің мазмұнындағы манипуляциялық, прагматикалық әрекеттердің күші дәйекті мысалдармен расталады. Перифразалардың қазіргі медиа кеңістікте сөзойнату мақсатында қолданылу себептері ашылады. Мақалада лингвокогнитивті, лингвосемиотикалық талдау әдістері қолданылады.

Тірек сөздер: перифразалар, дүниенің тілдік бейнесі, манипуляция, прагматика, қазақтың медиамәтіні.

А. Амирбекова

Ведущий научный сотрудник Института языкознания им. А.Байтұрсынова,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ПЕРИФРАЗЫ В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-прагматический потенциал перифраз – языкового инструмента, влияющего на общественное сознание. Цель статьи – сохранить глубину употребления новых слов в памяти людей и выявить причины их широкого использования. Сила манипулятивных, прагматических действий в содержании образных словосочетаний, которые меняют мнение общества, подтверждается последовательными примерами. Будут раскрыты причины передачи перифраз в современном медиа-пространстве. В статье подчеркивается, что только точное описание стереотипных представлений людей о познании мира может повлиять на общественное сознание. В статье используются лингвокогнитивные и лингвосемиотические методы анализа.